

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

4-2019

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Х.Жўраев	
“Туркистон тўплами” – Россия империясининг Туркистонга аҳолини кўчириш сиёсати тарихини ўрганишда муҳим манба	97
Ш.А.Раҳимов	
Ўзбекистонда ёшларга оид давлат сиёсати: миллий тажриба ва халқаро ташаббусларнинг объектив зарурияти	101
	ФАЛСАФА, СИЁСАТ
Қ.Назаров, Д.Норматова	
Ўзбек фалсафасининг янгиланиш зарурати масаласига доир	106
Н.О.Сафарова, И.М.Арзиматова	
Форобий ва беруний ижодида ҳамжиҳатлик ва бағрикенглик ғоялари	109
С.Чориев, Б.Иминов	
Ғарбни таназзулга ботирган ғоя	113
Г.Ж.Туленова, А.А.Мадаминов	
Сиёсий партиялар ва жамиятни демократиялаш	119
Х.О.Шайхова С.С.Хошимов	
Бугунги дунё ва унинг одамлари	122
	АДАБИЁТШУНОСЛИК
А.Ҳамдамов	
Абдулла Орипов шеърлятида миллий ҳис-туйғулар талқини	127
Н.Султонова	
Ўзбек адабиётида модификация	130
Қ.В.Юлчиев	
Учликда макон ва вақт категорияси	134
	ТИЛШУНОСЛИК
З. Алимова	
Ўзбек тилига форс-тожик тилларидан ўзлашган сўзларда маъно ва товуш ўзгариши ҳодисаси	138
И.Расулов	
Рус ва ўзбек фразеологизмларининг семантик структураси	143
Г.Умаржонова	
Замонавий немис ва ўзбек тилларида “hand” – “қўл” фразеологик бирликлар функционал мазмунининг тадқиқи масаласи	148
	ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ
Р.Джалилова	
Академик қаламтасвир тарихини ўқитишнинг методологик асослари	152
М.Каримова, Ш.Арипов	
Талабалар ўқув фаоллигини оширишнинг назарий асослари	155
И.Қирғизов, А.Нурмуҳаммаджонов	
Муסיқа маданияти дарсларида ўқувчиларнинг муסיқа тинглаш компетенциясини шакллантириш тажрибасидан	158
	ИЛМИЙ АХБОРОТ
С.ЭВАТОВ	
Тасаввуф таълимотида ваҳдат ул-вужуд назарияси	162
М.Маматов, О.Азимбеков	
Ўзбекистонда сўфейликнинг ҳозирги ҳолати	165
Ф.Дадабаева	
А. Қодирийнинг “ ўткан кунлар” асаридаги ҳаракат тасвирининг олмонча ва русча таржималардаги талқини	167
Х.Убайдуллаев	
Лингвокультурология тарихини ўрганиш хусусида	169
С.Ҳакимжонова	
Ўзбек тилида ҳолат равишларининг услубий хусусиятлари	171
Б.Алимов	
Миллий аудиовизуал тармоқларнинг мамлакат имижини ривожлантиришдаги аҳамияти	174
	БИБЛИОГРАФИЯ
Библиография	179

УДК: 41+413.141

ЎЗБЕК ТИЛИДА ҲОЛАТ РАВИШЛАРИНИНГ УСЛУБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ
СТИЛЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАРЕЧИЯ СОСТОЯНИЯ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ
THE STYLISTIC FEATURES OF THE ADVERBS OF FREQUENCY IN UZBEK

С.Ҳақимжонов

Аннотатсия

Мақола ҳолатни ифодаловчи равишларнинг нутқ услубларида қўлланилишига бағишланган бўлиб, бунда масала мисоллар орқали ёритилган.

Аннотация

Статья посвящена вопросу применения наречий состояния в речевом стиле, при этом тема раскрывается при помощи ярких примеров.

Annotation

The article is devoted to the issues of using the adverbs of state in speech styles, which is demonstrated by examples.

Таянч сўз ва иборалар: ҳолат равиши, услуб, сўзлашув услуби, бадий услуб, илмий услуб, синонимия, синонимик муносабат, синонимик қатор, оттенка, экспрессивлик, диалектал,

Ключевые слова и выражения: наречие состояния, стиль, разговорный стиль, художественный стиль, научный стиль, синонимия, синонимическое отношение, синонимический ряд, оттенок, экспрессивность, диалектальный.

Keywords and expressions: adverb of state, style, conversational style, literary style, scientific style, synonymy, synonimic relationship, synonymic line, shade, expression, dialectic.

Ҳолат равиши ҳаракат-ҳолатнинг қай тарзда юз бериши, қандай усул билан бажарилиши каби маъноларни билдиради: бехосдан, тез(да), қўққисдан, секин, астойдил, бекорга, пиёда, кетма-кет, аранг, дарҳол, зимдан, базўр, қийғос, зўрға, бирдан, бошқача кабилар [1]. Ҳолат маъносини ифодаловчи ҳолат равишлари ўзининг маъно қирралари ва қўлланилиш услубига кўра бир-биридан фарқланади. Ҳолат равишлари тил услубларида турли хил қўлланилади. Улар турли маъно оттенкалари билан ўзига хос маъноларни англатади. Ҳолат равишларини нутқда тўғри қўллаш олиш сўзловчидан маҳорат талаб этади ва бу, нутқнинг янада таъсирчанлигини таъминлайди. Тез, илдам, жадал, шитоб, шахт, зудлик билан синонимик қаторида тез барча услубларда учрайди. Сўзлашув услубида: тез; тез-тез каби ҳолат равишлари кўпроқ қўлланилади. Бадий услубда бу сўзлардан самарали фойдаланилади: **Тез-тез** бўлди. Бу мусулмончиликка қарши қарор **тезда** бекор қилинсин, дея норозилик билдирибди (Т.М). Илмий услубда: Ҳозирги давр бошқарувида иқтисодий демократияга асосланган ишлаб чиқариш рақобати қанчалик **тез** ривожланса, шунчалик **тез** бозор иқтисодиёти самарадорлиги кўзга ташлана бошлайди (Р.Валижонов).

Тез асосида ясалган **тезда**, **тезлик** билан равишлари ҳам бадий услубда фаол қўлланилади: *Йўлчи гўё*

*унинг кетишини кутиб турган каби, **тезда** уйга кирди(О). **Тезде** қайтамен. Дадангизга шикаст этмайди, **тезда** қайтади, деган эдингиз (О.Й). Фитна-фасод қанчалар ёлғон бўлса, шунчалар **яшин тезлигида** тарқалади (Т.М). Ушбу равиш даража кўрсаткичи билан ҳам қўлланилади. Бу ҳолатда ушбу равишнинг таъсир кучи янада ошади: *Бизни шаҳримизни кўрган одам... **тезроқ** омонатимни топшириб... шу шаҳардан макон топсам дейди! (Т.М). Қозоқлардан насияни **тезроқ** ундириб, дурустми? Тўйни **тезроқ** ўтказиш хусусида оғиз очмай қўйди (О). Синонимик муносабатга киришув жараёнида шаклдаги мослик ҳам сақланади. Масалан, **тезлик** билан – **шитоб** билан – **шахт** билан: Мирзо Улуғбек **шитоб билан** ўрнидан турди. Боғларни шовуллатган совуқ изғирин, гўё уни тўхтатмоқчи бўлгандай **шитоб билан** кўксига урилар, чанг-тўзон ва чархпалак хазонлар юз-кўзларни аёвсиз савалар эди!.. Амир, елкасида қора хуржун, ойсимон эгри қиличини эшикка шарақлатиб уриб, **шахт билан** кириб келди-да, пойгакка тиз чўкиб, сажда қилди (О.Й). Лекин кейинги икки бирликда **тезлик** биланга нисбатан таъсирчанлик кучли. Бунинг устига тез ўзаги асосидаги равишлар умуман ҳаракатнинг белгисини англатса, *илдам, шитоб, шахт* равишлари инсоннинг ҳаракат тарзи билан боғланган: *Хуршида бону дадасини, хусусан бир кундаёқ эгик қаддини ростлаб,***

С. Ҳақимжонов – ФарДУ, ўзбек тили йўналиши талабаси.

бурунгидай **илдам** одимлаб, нуфузли меҳмонларни ўзи кутиб олиб, ўзи кузатиб қўяётган буваси Салоҳиддин заргарни кўрганида, негадир қайта-қайта Қаландарнинг гаплари эсига тушар ва мавлоно Али Қушчини ўйлар эди... Ойсиз, зим-зиё тунда юриш қийин, оёқ остидаги тошлар ғачир-ғучир қилар, ариқ бўйидаги тол шохлари юзларига урилар, Қаландар эса, ҳеч нарсага парво қилмай, тобора **жадаллаб** борарди (Т.М). Шунинг учун улар ўртасидаги синонимияда бу маъно кирралари аниқ кўриниб туради.

Жадал равиши илмий ва оммабоп услубларда кўпроқ қўлланилади: Уларга ўзини обрўсизлантириб қўйган маъмурий-буйруқбозлик тизими тузоқдан қатъиян халос бўлишнинг, **жадал** ўзгариб бораётган иқтисодий шароитларга мос бўлган янги муассасалар тизimini тезлик билан жорий этишни бирдан-бир йўли деб қаралди (Р.Валижонов). Шундай қилиб, хорижий ва маҳаллий сармоядорлар қўлни-қўлга беришиб, **жадал** ишга киришдилар (Газетадан). Бадиий услубда ҳам ушбу равишдан кенг фойдаланилади. Бунда жадал равиши инсон ҳаракатининг тезлашиши билан боғлиқ ҳолда қўлланилади: У узоқдан **жадал** келаётган бўлса керак, терлаб, яктагининг елкаларн хўл бўлиб кетган эди. У шундай деди-ю, яна **жадаллаб** юриб кетди. Катта Фарғона канали қурилишни **жадал** бошлаш. Одамлар самовар томон **жадал** юриб боришарди. Эш полвон ундан тасалли топадиган бирон гап эшитмагандан кейин қўл силтаб, зарда билан **жадал** юриб кетди (С.А.).

Тўсатдан, тўсиндан, қўққисдан, бехосдан, бирдан, бирданига, дабдурустдан, ногаҳон, кутилмаганда, баногоҳ, иттифоқо, дафъатан, илкисдан, туйқусдан, туюқсиндан, фавқулодда, лоп этиб синонимик қатори равишлар тизимида энг самарали бўлиб, кутилмаганда содир бўлган воқеани англатади [2,196]. Улар орасида бирдан равиши энг фаол ҳисобланади ва барча услубларда қўлланилади: **Бирдан**...асл мақсадга ўтди. **Бирдан** тан-жони илиқ-илиқ бўлди. **Бирдан** сергакланди. **Бирдан** жонланди. **Соя бирдан**...силжмай қолди (Т.М). А.Ҳожиёв илкисдан, туйқусдан, туюқсиндан равишларини диалектал деб кўрсатади: *этай деганда чап солди, / Илкисдан*

бурилиб кетиб (Алпомиш). Лоп этиб да кутилмаганликдан ташқари ҳаракатнинг жуда тезлик билан амалга ошганлиги оттенкаси ҳам ифода этилади: Бонунинг эсига лоп этиб отаси берган рисола тушди (О.Й). Илмий услубда: Бу ҳодиса бирдан, ўз-ўзидан рўёбга чиқмайди.

*Бирданига, бехосдан, лоп этиб, қўққисдан равишлари оғзаки сўзлашувда, тўсатдан, дабдурустдан, ногаҳон, кутилмаганда, баногоҳ, иттифоқо, дафъатан, фавқулодда равишлари китобий услубларда қўлланилади. Тўсатдан расмий оттенкага ҳам эга. Масалан, тўсатдан вафот этмоқ каби. Бадиий услубда: **Бирдан** мош эсимга тушди. Боядан бери чирқиллаётган қушлар бирдан жимиб қолди. Ойим совчини гапириши билан негадир Кимсан акам **лоп этиб** кўз олдимга келди. Битта ўт кетса, тамом лоп этиб ёнади-ю, кулга айланади. Беш-олти қадам югуриб борди-ю, ўзидан ўзи гугурт чўпидек **лоп этиб** ёна бошлади (Ў.Ҳ). Юсуфнинг ёдига “лоп” **этиб** болаликдаги ўша аросат—тоғ ва лолақизғалдоқзордан бирини танлашга мажбур бўлган ҳоли тушди. Шунда “лоп” **этиб** ёдига ит—қаёму қариндошлар тўпланиб Улуғтоққа дея кетишаркан, йўлда дуч келганлари ўша бақувват ва баҳайбат чўпон ити тушди (Ў.Ҳ).*

*Ҳаддан ташқари, жуда, ғоятда маъноларини берувчи фавқулодда равишида муболаға оттенкаси мавжуд: **Фавқулодда**...тош битикчини олдидан чиқиб қолди. **Фавқулотда** кулимсиди (Т.М). Ундаги бу оттенка қўллаш кўламини кенгайтирган. Равиш ва сифатдаги ҳолат маъносини кучайтиришга хизмат қилган: Шу боисдан билмоқчимен: сиз фақирни ким деб биласиз?—шаҳзоданинг овози **фавқулодда** ғамгин эшитилди. Барваста гавдасини сипоҳий либосларга сиқиб кийинаркан, Қашқирнинг **фавқулодда** юмшоқ, мулойим овозини эшитди (О.Й). Чегарада ҳеч қандай **фавқулотда** ҳодиса рўй бергани йўқ (С.А).*

*Хомуш, маъюс равишлари ҳам ўзаро синонимик муносабатда. Хомушлик умуман инсоннинг руҳий ҳолатини ифода этса, маъюслик тушкунлик, умидсизлик маъносида бўлиб, асосан юзда акс этган ифодани билдиради: Лекин эрталабдан қовоғи очилмай, **хомуш** юрган Мирзо Улуғбек тоққа чиққач, пешанасидаги*

ажинлари ёзилиб, лабига қулғу югурди. Али Қушчи бу серҳашам ва сержило хонани томоша қиларкан, хаёлига бир фикр келиб, **маъюс** кулимсираб қўйди. Мирзо Улуғбек, деди-ю, хаёлига яна бир фикр келиб **маъюс** жилмайди (О.Й). Осмонда тўлин ой **хомуш** нур сочади. Анчагача хомуш ўтирдим. Молхонада галанска сизир **хомуш** пишқириб қўйди. Кўча четидаги дарахтлар табиатнинг аёвсиз қаҳри олдида таслим бўлгандек **хомуш** бош эгди (Ў.Х). Кўзларини хира чироққа тутиб **хомуш** ўтирар эди (С.А). Шунинг учун ҳам маъюс юз ва маъюс тикилмоқ каби ҳолатларда гапда аниқловчи ҳам, ҳол ҳам бўлиб келаверади.

А.Ҳожиёвнинг “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати”да берилган *яхши, дуруст, тузук, бинойи, бинойидек, жойида, соз, нозандай (ноппа-нозандай), (ноппа-нозин), боп, бопта, ажабтовур, авло, пошшахон, қойил, қойилмақом* сўзларида ҳам ҳаракат белгисини англатиш хусусияти мавжуд. Улар орасида энг фаол қўлланиладигани *яхши* сўзи бўлиб, ҳам предметнинг, ҳам ҳаракатнинг белгисини кўрсатади: *яхши бола, яхши ўқийди* каби. У услубий жиҳатдан нейтрал сўз ҳисобланади: *Аммо бу ердаги ҳамма нарсани яхши биламан. Ер илмини яхши биласиз. Бунинг учун илмли, агрономияни яхши биладиган раис керак. Оқсоқол ўрисчани яхши билиши энди эсига тушгандек таржима қилди* (Ў.Х). А.Ҳожиёв *бинойи, нозандай, пошшахон, қойилмақом* сўзларининг оддий

сўзлашувга хос эканлигини айтади: – **Бинойи** қилибсиз, хўп **бинойи** қилибсиз (Т.М). **Ажабтовурни** ҳам шу қаторга қўшиш мумкин: *Ҳа, одам мавзолейдан чиқиб... ажабтовур бўлиб қолади!* (ТМ). *Жанггоҳ дегани ажабтовур* боғ экан. (Ў.Х).

Қойил сўзи бўлмоқ, қолмоқ сўзлари билан мустаҳкам бирлашиб кетган ва фразеологик бирликнинг таркибий қисмига айланганлигини мисолларда кўришимиз мумкин:— *Мен сизнинг ақл-заковатингизга... обкомдаёқ қойил бўлиб эдим! Ўрага қараб ўтирди- ўтирди... ўзига-ўзи қойил бўлди* (ТМ). *Дуруст, тузук* сўзларида китобийлик, расмийлик оттенкаси мавжуд. Чунки бу сўзлар фақат шу услубларда фаол иштирок этади: **Тузук** бўлиб қолдингми? **Ҳамманглардан ўзиминг хунарим дуруст** экан. **Тиригида дурустроқ** гап оғзидан чиқмаган чолимдан ўлганда чиқадими?(С.А). Ушбу сўзларни менсимаслик маъносини ҳам сўзлашув нутқида яққол сезишимиз мумкин: - *Аҳволларинг қалай? –Тузук* ҳар ҳолда (сўзловчининг жавоб бергиси келмаганлиги ифодаланмоқда).

Демак, ҳолат равишлари ўзининг маъно нозикликларини нутқ услубларида тўла намоён этади. Ҳолат равишларини ўз ўрнида тўғри қўллай олиш нутқнинг таъсирчанлигини оширади ва тилимизнинг серқирралилигини янада ёрқинроқ намоён этади.

References:

1. Shoabdurahmonov Sh., Askarova M., Hojiev A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi o`zbek adabiy tili. 1-kism.-T., O`qituvchi, 1980.
2. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullaev Sh. Hozirgi O`zbek adabiy tili. -T., O`qituvchi, 1992.
3. Mirzaev M., Usmonov S., Rasulov I. O`zbek tili. -T., O`qituvchi, 1978.
4. Hojiev A. O`zbek tili sinonimlarining izohli lug`ati. –T., O`qituvchi, 1974.

(Тақризчи: Ш.Искандарова – филология фанлари доктори, профессор).